

Η Πλατεία του Ρολογιού της Άρτας

ένας χαμένος αστικός πυρήνας

Ιστορική τοπογραφία και λειτουργίες από την οθωμανική
περίοδο έως τον 20ό αιώνα

Αναστασία Καρρά

Εισαγωγή

Η Πλατεία του Ρολογιού της Άρτας αποτελεί έναν από τους πλέον χαρακτηριστικούς ιστορικούς χώρους της πόλης, καθώς σε αυτήν συμπυκνώνονται διαφορετικές φάσεις της αστικής της εξέλιξης, από την οθωμανική περίοδο έως και τον 20ό αιώνα. Σήμερα, η πλατεία αυτή δεν υφίσταται ως διακριτός δημόσιος χώρος, καθώς στη θέση της βρίσκεται το προαύλιο του 2ου Δημοτικού Σχολείου Άρτης. Το γεγονός αυτό καθιστά ακόμη πιο σημαντική τη μελέτη της, καθώς πρόκειται για έναν χώρο του οποίου η ιστορική σημασία δεν είναι άμεσα ορατή στο σύγχρονο αστικό τοπίο.

Η σημασία της περιοχής δεν περιορίζεται μόνο στην παρουσία επιμέρους μνημείων, όπως ο Πύργος του Ρολογιού ή το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, αλλά έγκειται κυρίως στον ρόλο της ως οργανωμένου αστικού πυρήνα, όπου συνυπήρχαν θρησκευτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η σύνθεση και ερμηνεία επιμέρους ιστορικών δεδομένων που αφορούν την περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού, με στόχο την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο συγκεκριμένος χώρος μετασχηματίστηκε μέσα στον χρόνο. Η προσέγγιση βασίζεται σε διαφορετικά είδη πηγών, όπως περιηγητικές μαρτυρίες, αρχαιακά έγγραφα, αρχιτεκτονικά σχέδια και νεότερες καταγραφές της τοπικής μνήμης, τα οποία επιτρέπουν τη διαμόρφωση μιας πιο σύνθετης εικόνας για τη λειτουργία και τις αλλαγές του χώρου.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διαχρονική εξέταση της πλατείας, όχι ως στατικού γεωγραφικού σημείου, αλλά ως δυναμικού χώρου, ο οποίος επαναπροσδιορίζεται ανάλογα με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάθε περιόδου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία αναδεικνύονται τόσο οι συνέχειες όσο και οι ρήξεις που χαρακτηρίζουν την ιστορική πορεία της Άρτας, όπως αυτές αποτυπώνονται σε έναν συγκεκριμένο, αλλά ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό, αστικό τόπο.

❖ 1. Η πρώτη μαρτυρία: ο Εβλιγιά Τσελεμπή και η εικόνα της πόλης τον 17ο αιώνα

Μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για την Άρτα κατά την οθωμανική περίοδο προέρχεται από τον περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος επισκέφθηκε την πόλη τον 17ο αιώνα και κατέγραψε τις εντυπώσεις του στο έργο του Seyahatnâme. Παρότι το κείμενό του δεν αποτελεί ιστορική καταγραφή με τη σύγχρονη έννοια του όρου, εντούτοις προσφέρει

πολύτιμες πληροφορίες για την εικόνα της πόλης και την καθημερινή ζωή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του στον χώρο γύρω από το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, όπου εντοπίζεται και η μετέπειτα Πλατεία του Ρολογιού.

«.....Και υπάρχει και ένας εμπορικός δρόμος. Πέρα απ' αυτό το δρόμο, στο κάτω μέρος του τζαμιού του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν είναι χτισμένο ένα μεγάλο πανδοχείο. Μπροστά στην πόρτα αυτού του πανδοχείου υψώνεται ένας θαυμαστός πύργος : Είναι ένας επιβλητικός πύργος ρολογιού στην άλλη πλευρά του δρόμου απέναντι από το χάνι, ένας πύργος που η καμπάνα του είναι πολύ μεγάλη. Ο ήχος του ακούγεται καθαρά, μια ολόκληρη ώρα μακριά. Διαθέτει δίσκο που περιστρέφεται μια φορά σε 24 ώρες Είναι πολύ καλλιτεχνικό κι ένα τέτοιο τεχνικά κατασκευασμένο με μηχανισμό ρολόι, δεν υπάρχει σε καμιά άλλη χώρα....» (Καρρά, 2024)

Σύμφωνα με την περιγραφή του, στην περιοχή αυτή υπήρχε εμπορικός δρόμος, καθώς και ένα μεγάλο χάνι που εξυπηρετούσε εμπόρους και ταξιδιώτες. Απέναντι από το χάνι υψωνόταν ο πύργος του ρολογιού, τον οποίο ο περιηγητής περιγράφει ως επιβλητικό και τεχνικά αξιοσημείωτο, με μηχανισμό που λειτουργούσε σε εικοσιτετράωρη βάση και με ήχο που ακουγόταν σε μεγάλη απόσταση.

Εικ. 1 Αποψη της Αρτας σε σκίτσο του François Cassas, περ. 1780. Πηγή: Μουσείο του Λούβρου.

Η περιγραφή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς επιβεβαιώνει ότι ήδη από τον 17ο αιώνα η συγκεκριμένη περιοχή αποτελούσε κέντρο οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Η συνύπαρξη τεμένους, χανιού και πύργου ρολογιού στον ίδιο χώρο υποδηλώνει έναν

συγκροτημένο χώρο αστικής δραστηριότητας, όπου η θρησκευτική ζωή, το εμπόριο και η ρύθμιση του χρόνου συνδέονταν άμεσα.

Παρά τις γνωστές υπερβολές και ανακρίβειες που χαρακτηρίζουν το έργο του Εβλιγιά Τσελεμπί, η μαρτυρία του θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη για την ανασύνθεση της αστικής εικόνας της Άρτας, καθώς αποτυπώνει με ζωντανό τρόπο τη λειτουργία του συγκεκριμένου σημείου και τις βασικές του δομές. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η περιγραφή αυτή αποτελεί το πρώτο σημείο αναφοράς για την κατανόηση της Πλατείας του Ρολογιού ως κεντρικού χώρου της πόλης ήδη από την οθωμανική περίοδο.

Εικ. 2 Η πόλη της Άρτας, 3 Μαΐου 1849, όπου διακρίνεται και ο πύργος του ρολογιού. Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

❖ 2. Η Πλατεία του Ρολογιού και το Τζαμί του Βαγιαζήτ ως οργανωμένος αστικός πυρήνας

Η μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί δεν αποτελεί μεμονωμένη περιγραφή, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αστικής οργάνωσης της οθωμανικής Άρτας, το οποίο μπορεί να ανασυντεθεί μέσα από διαφορετικά είδη πηγών.

Κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της περιοχής διαδραμάτιζε το τζαμί (τέμενος) του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, γύρω από το οποίο αναπτύσσονταν επιμέρους δραστηριότητες. Η αρχιτεκτονική οργάνωση και η καθημερινή

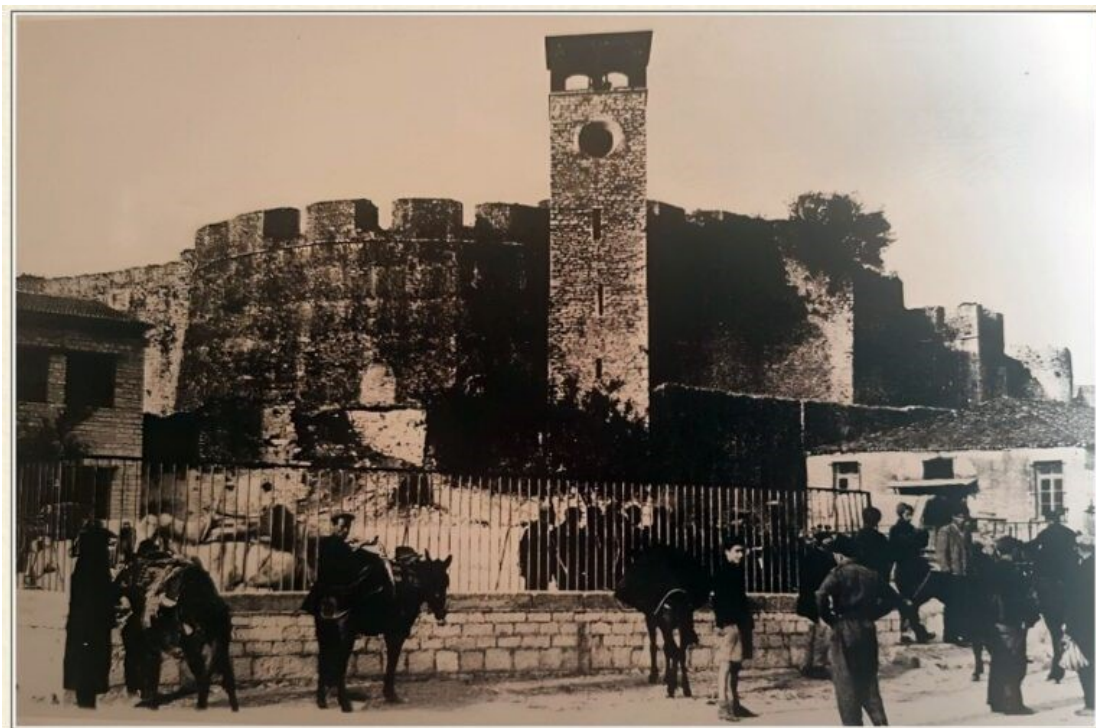
Λειτουργία του αποκαλύπτουν τη σημασία του ως ζωντανού και ενεργού χώρου μέσα στον αστικό ιστό. Χαρακτηριστικά στοιχεία της διαμόρφωσης και της χρήσης του χώρου προσφέρουν πολύτιμες ενδείξεις για τον τρόπο λειτουργίας του. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει η παρουσία σιντριβανιού στον αύλειο χώρο, το οποίο συνδεόταν άμεσα με τις ανάγκες καθαρισμού πριν από την προσευχή και αποτελούσε βασικό οργανωτικό στοιχείο της αυλής. Το σιντριβάνι δεν είχε μόνο πρακτική λειτουργία, αλλά συνέβαλλε και στη διαμόρφωση ενός μεταβατικού χώρου μεταξύ του δημόσιου αστικού περιβάλλοντος και του ιερού εσωτερικού του τεμένους.

Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία αποδιδόταν στον φωτισμό του συγκροτήματος, ο οποίος δεν περιοριζόταν στον εσωτερικό χώρο λατρείας, αλλά εκτεινόταν στην πύλη, την αυλή και τον μιναρέ. Η εκτεταμένη χρήση καντηλιών, ιδίως κατά τις νυχτερινές ώρες και τις μεγάλες θρησκευτικές περιόδους, δημιούργουσε μια έντονα φωτισμένη και ζωντανή εικόνα του τεμένους στο αστικό τοπίο, καθιστώντας το ορατό και λειτουργικά ενεργό πέρα από τα όρια της προσευχής. Τα στοιχεία αυτά αναδεικνύουν ότι το τζαμί του Βαγιαζήτ δεν αποτελούσε μόνο χώρο λατρείας, αλλά έναν οργανωμένο και αισθητά διαμορφωμένο πυρήνα, του οποίου η αρχιτεκτονική εξυπηρετούσε τόσο πρακτικές όσο και συμβολικές λειτουργίες.

Η λειτουργία του τεμένους δεν περιοριζόταν στη λατρεία, αλλά συνδεόταν με ένα ευρύτερο σύνολο ιδρυμάτων, τα οποία χρηματοδοτούνταν και συντηρούνταν μέσω του θεσμού των βακουφίων. Τα οθωμανικά βακούφια της Άρτας (Καρρά, 2025) αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου πλέγματος υποδομών στην περιοχή, το οποίο περιλάμβανε, εκτός από το τέμενος, σχολείο (madrasa), λουτρό (hamam), εμπορικό χάνι και άλλες εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας. Η συγκέντρωση αυτών των λειτουργιών στον ίδιο χώρο δεν ήταν τυχαία, αλλά αντανακλούσε τον τρόπο οργάνωσης της οθωμανικής πόλης, όπου η θρησκευτική, εκπαιδευτική και οικονομική ζωή συνδέονταν άμεσα.

Στην ίδια ευρύτερη περιοχή εντοπίζεται και η παρουσία της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας, με τη λειτουργία της ρωμανιώτικης συναγωγής «Γκρέκα». Τα κατάλοιπα της συναγωγής, ορατά σε μεταγενέστερες φωτογραφικές μαρτυρίες, υποδηλώνουν ότι ο χώρος δεν αποτελούσε αποκλειστικά οθωμανικό θρησκευτικό και διοικητικό πυρήνα, αλλά ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο συνυπήρχαν διαφορετικές θρησκευτικές και κοινωνικές ομάδες.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Πύργος του Ρολογιού αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η παρουσία του σε έναν τέτοιο πυρήνα υποδηλώνει την ανάγκη ρύθμισης του χρόνου σε έναν τόπο έντονης εμπορικής δραστηριότητας και καθημερινής κινητικότητας. Ο χρόνος, η αγορά και η θρησκεία λειτουργούσαν ως αλληλένδετα στοιχεία της αστικής ζωής. Η Πλατεία του Ρολογιού, επομένως, δεν αποτελούσε απλώς έναν ανοιχτό χώρο, αλλά έναν πολυλειτουργικό πυρήνα, όπου διασταυρώνονταν οι βασικές εκφάνσεις της αστικής ζωής.

Εικ. 3 «Το ρολόι της Άρτας», 22 Μαρτίου 1947. Στ. Μαλικόπουλος. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Η κατανόηση της περιοχής ως οργανωμένου αστικού συνόλου είναι καθοριστική για την ερμηνεία της μετέπειτα εξέλιξής της. Οι αλλαγές που θα επέλθουν στους επόμενους αιώνες δεν θα μεταβάλουν τη σημασία του σημείου ως κέντρου, αλλά θα επαναπροσδιορίσουν τις λειτουργίες που αυτό φιλοξενεί.

Η εικόνα αυτή του τεμένους ως κεντρικού στοιχείου της αστικής ζωής μεταβλήθηκε ριζικά μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος. Μετά την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού το 1881, το τζαμί του Βαγιαζήτ περιήλθε σταδιακά σε κατάσταση εγκατάλειψης. Ως βακούφικο ακίνητο παρέμενε τυπικά υπό την εποπτεία της μουσουλμανικής κοινότητας Τρικάλων και του Οθωμανικού Προξενείου,

γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα άμεσης παρέμβασης των ελληνικών αρχών. Ωστόσο, στις αρχές του 20ού αιώνα αποφασίστηκε η κατεδάφισή του, η οποία πραγματοποιήθηκε περί τα μέσα Μαρτίου του 1900, με τη συναίνεση τόσο των τοπικών αρχών όσο και των αρμόδιων οθωμανικών φορέων. Η εκ των υστέρων αντίδραση του Οθωμανού προξένου αναδεικνύει τις εντάσεις που συνόδευσαν τη διαχείριση των πρώην οθωμανικών μνημείων στη νέα διοικητική πραγματικότητα, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα την οριστική απώλεια ενός βασικού στοιχείου της ιστορικής ταυτότητας του χώρου.

❖ 3. Ο Πύργος του Ρολογιού της Άρτας και η οργάνωση του χρόνου

Ο Πύργος του Ρολογιού της Άρτας αποτελεί ένα από τα κεντρικά και πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία της περιοχής της Πλατείας του Ρολογιού, συνδεδεμένο άμεσα με την ιστορική εξέλιξη και τη λειτουργία της πόλης. Η σημασία του δεν περιορίζεται στην αρχιτεκτονική του παρουσία, αλλά επεκτείνεται στον ρόλο του ως μηχανισμού ρύθμισης του χρόνου και, κατ' επέκταση, της καθημερινής ζωής.

► 3.1 Χρονολόγηση και ιστορική τοποθέτηση

Η επικρατούσα άποψη τοποθετεί την κατασκευή του πύργου στον 17ο αιώνα, βασιζόμενη κυρίως στη μαρτυρία του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η κατασκευή του ενδέχεται να ανάγεται ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα, γεγονός που, εφόσον επιβεβαιωθεί, θα τον καθιστούσε ένα από τα παλαιότερα δημόσια ρολόγια όχι μόνο στην Ήπειρο αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

Η πιθανότητα αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν ληφθεί υπόψη ότι τα πρώτα μηχανικά ρολόγια εμφανίζονται στο Οθωμανικό Κράτος στα τέλη του 15ου αιώνα, αρχικά στο περιβάλλον του σουλτανικού παλατιού, ενώ κατά τον 16ο αιώνα αρχίζουν να διαδίδονται σταδιακά και εκτός αυτού.

► 3.2 Οι πύργοι ρολογιών στον οθωμανικό κόσμο

Η κατασκευή πύργων ρολογιών στον οθωμανικό χώρο ξεκινά γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα, με πρώιμα παραδείγματα στα Βαλκάνια, όπως ο πύργος του τεμένους Ferhat Paşa στη Μπάνια Λούκα (1577) και ο πύργος των Σκοπίων. Σε σύγκριση με την πλειονότητα των πύργων ρολογιών στον ελλαδικό χώρο, οι οποίοι ανήκουν κυρίως στον 18ο και 19ο αιώνα, ο πύργος της Άρτας φαίνεται να αποτελεί ένα από τα παλαιότερα και σπανιότερα παραδείγματα.

Εικ. 4 Η Πλατεία του Ρολογιού της Αρτας, περ. 1910. Φωτογραφία από το αρχείο Μπανταλούκα. Πηγή: Ε. Ιντζέμπελης, «Αρτα, 1881–1941», Αρτα, 2010. Το κτίριο δεξιά στην Πλατεία του Ρολογιού, μόλις διακρίνεται, πίσω από τα δέντρα. Αριστερά διακρίνεται η καπναποθήκη.

Η ανέγερση τέτοιων πύργων δεν ήταν αυτονόητη, καθώς συναντούσε τόσο θρησκευτικές επιφυλάξεις όσο και πρακτικά εμπόδια, λόγω του υψηλού κόστους κατασκευής και συντήρησης των μηχανισμών. Για τον λόγο αυτό, οι πύργοι ρολογιών εμφανίζονται κυρίως σε αναπτυγμένα αστικά κέντρα.

► 3.3 Ο πύργος ως ένδειξη αστικής ανάπτυξης

Η ανέγερση πύργων ρολογιών δεν ήταν απλή υπόθεση. Εκτός από τις θρησκευτικές επιφυλάξεις, καθοριστικό ρόλο έπαιζε και το υψηλό κόστος κατασκευής και συντήρησης των μηχανισμών (Acun, 2018).

Οι πύργοι ρολογιών κατασκευάζονταν κυρίως σε πόλεις με οικονομική ευημερία και έντονη εμπορική δραστηριότητα, σε αγορές και αστικά κέντρα όπου η ρύθμιση του χρόνου ήταν απαραίτητη για την καθημερινή ζωή. Έτσι η παρουσία του Πύργου του Ρολογιού στην Αρτα συνδέεται άμεσα με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο. Στην περιοχή γύρω από τον πύργο συγκεντρωνόταν ένα πλήρες σύνολο λειτουργιών της οθωμανικής πόλης, όπως το τέμενος

του Βαγιαζήτ, νεκροταφείο με τουρμπέδες, σχολείο, εμπορικό χάνι, δημόσιο λουτρό και άλλες εγκαταστάσεις.

Η συγκέντρωση αυτών των στοιχείων στο ίδιο σημείο καταδεικνύει ότι η περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού αποτελούσε τον βασικό πυρήνα της οθωμανικής Άρτας, όπου συνυπήρχαν η θρησκευτική ζωή, η εκπαίδευση, η οικονομική δραστηριότητα και οι δημόσιες υποδομές. Στο πλαίσιο αυτό, ο πύργος δεν αποτελεί μεμονωμένο μνημείο, αλλά εντάσσεται σε έναν οργανωμένο αστικό ιστό.

► 3.4 Θρησκεία και χρόνος: μια σύνθετη σχέση

Η κατασκευή πύργων ρολογιών στον οθωμανικό κόσμο συνδέεται και με ζητήματα θρησκευτικής αντίληψης. Σε καθαρά μουσουλμανικές περιοχές υπήρχαν αντιδράσεις, καθώς η ρύθμιση του χρόνου σχετιζόταν παραδοσιακά με την προσευχή και τους μιναρέδες, ενώ ο ήχος της καμπάνας των ρολογιών παρέπεμπε στη χριστιανική λατρεία.

5. Κεντρικόν ἀπολυμαντήριον "Άρτης.

Εικ. 5 Το κτίριο δίπλα στον Πύργο του Ρολογιού, το οποίο λειτούργησε ως απολυμαντήριο κατά την επιδημία του 1918. Πηγή: Albert Vaudremer και Κυριάκος Κυριαζίδης, «Ο Εξανθηματικός τύφος εν Ηπείρω», Αθήνα, 1919.

Μία από τις πρακτικές λύσεις που υιοθετήθηκαν ήταν οι πύργοι ρολογιών να κατασκευάζονται χαμηλότεροι από τους μιναρέδες. Στην περίπτωση

της Άρτας, η χωρική σχέση του πύργου με το τέμενος του Βαγιαζήτ ενισχύει την πιθανότητα εφαρμογής αυτής της πρακτικής.

► 3.5 Από τον «ζωντανό» στον μηχανικό χρόνο

Μέχρι το 1908, το ρολόι της Άρτας λειτουργούσε σύμφωνα με το οθωμανικό σύστημα μέτρησης του χρόνου, γνωστό ως «εξανικό ωράριο» ή «αλατούρκα ώρα». Στο σύστημα αυτό, η ημέρα δεν είχε σταθερή διάρκεια, καθώς οι ώρες μεταβάλλονταν ανάλογα με την εποχή και τη διάρκεια της ημέρας. Η δύση του ήλιου οριζόταν ως η δωδέκατη ώρα, και το ρολόι ρυθμιζόταν καθημερινά με βάση αυτή.

Το 1908 πραγματοποιείται μια καθοριστική αλλαγή: ο παλιός μηχανισμός αντικαθίσταται από νέο μηχανισμό με εκκρεμές, ο οποίος λειτουργεί σύμφωνα με το ευρωπαϊκό σύστημα των 24 ίσων ωρών. Ο μηχανισμός αυτός περιλάμβανε την κινητήρια δύναμη, το εκκρεμές, τον μηχανισμό διαφυγής, τα γρανάζια και το καντράν.

Η μετάβαση αυτή δεν αποτελεί απλώς τεχνική βελτίωση, αλλά αντανακλά μια βαθύτερη αλλαγή στην αντίληψη του χρόνου: από έναν «ζωντανό» χρόνο, συνδεδεμένο με τη φύση και τις θρησκευτικές πρακτικές, σε έναν τυποποιημένο και μηχανικό χρόνο, συμβατό με τις ανάγκες της νεότερης κοινωνίας.

► 3.6 Ιστοριογραφική σημασία και κοινωνικός ρόλος

Παρά τη σημασία του, ο Πύργος του Ρολογιού της Άρτας αναφέρεται περιορισμένα στην ελληνική βιβλιογραφία, γεγονός που τον καθιστά όχι μόνο αρχιτεκτονικά σημαντικό αλλά και ιστοριογραφικά παραμελημένο.

Επιπλέον, η πλατεία μπροστά από τον πύργο αποτέλεσε σημείο συνάντησης διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων – μουσουλμάνων, χριστιανών και εβραίων – γεγονός που προσδίδει στον χώρο έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χαρακτήρα.

Ο πύργος, επομένως, δεν λειτουργούσε μόνο ως μηχανισμός μέτρησης του χρόνου, αλλά ως στοιχείο που ρύθμιζε τον κοινό ρυθμό μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

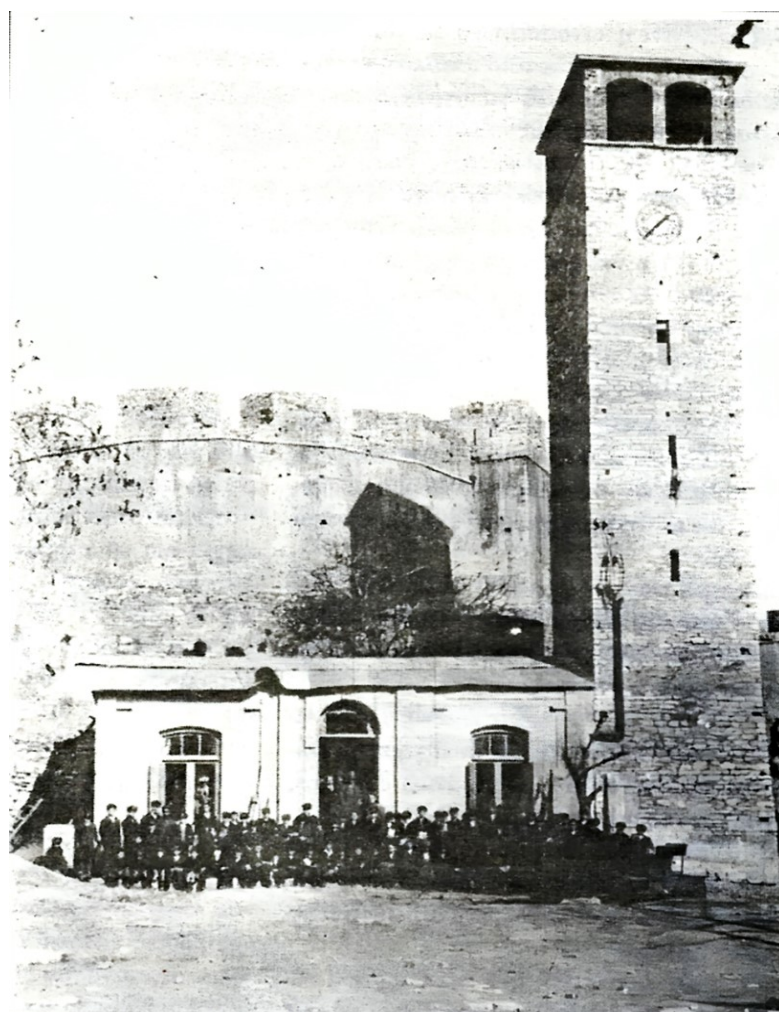
Συνολικά, ο Πύργος του Ρολογιού της Άρτας μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μνημείο που αποτυπώνει τη μετάβαση από την οθωμανική στην ευρωπαϊκή αντίληψη του χρόνου και της οργάνωσης της πόλης, αποτελώντας ταυτόχρονα βασικό στοιχείο για την κατανόηση της λειτουργίας της Πλατείας του Ρολογιού ως αστικού πυρήνα.

❖ 4. Το κτίριο της Πλατείας του Ρολογιού και οι μεταβολές της χρήσης του

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση της λειτουργίας της Πλατείας του Ρολογιού παρουσιάζει ένα κτίριο που βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τον Πύργο του Ρολογιού και το Κάστρο της Άρτας. Η σημασία του υπερβαίνει την αρχιτεκτονική του μορφή και συνδέεται κυρίως με τη διαδοχή των χρήσεών του, οι οποίες αντανακλούν τις ευρύτερες ιστορικές μεταβολές της πόλης.

► 4.1 Η θέση του κτιρίου στον αστικό ιστό

Το κτίριο βρισκόταν στον χώρο της οθωμανικής «Πλατείας του Ρολογιού», ακριβώς έξω από το Κάστρο της Άρτας, δίπλα στο ρολόι και σε άμεση σχέση με το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, (Εικ. 4). Η περιοχή αυτή αποτελούσε το κέντρο των οθωμανικών συνοικιών και ταυτόχρονα τον βασικό εμπορικό πυρήνα της πόλης, καθώς εκεί κατέληγε ο κεντρικός εμπορικός δρόμος (το λεγόμενο «Τουρκοπάζαρο»), ενώ στην ίδια θέση λειτουργούσε και μεγάλο χάνι.

Εικ. 6 Το ίδιο κτίριο δίπλα στον Πύργο του Ρολογιού σε μεταγενέστερη φάση (αρχές δεκαετίας 1930), με εμφανείς μορφολογικές αλλαγές. Πιθανή χρήση ως Σχολαρχείο. Πηγή: εφημερίδα «Αρτηνή Ευθύνη», τχ. 191, 2007.

► 4.2 Πιθανή ταύτιση με οθωμανικό εκπαιδευτικό ίδρυμα

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το συγκεκριμένο κτίριο ταυτίζεται με οθωμανικό θρησκευτικό σχολείο (madrasa), το οποίο βρισκόταν κοντά στο τέμενος του Βαγιαζήτ. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται τόσο στη χωρική διάταξη της περιοχής όσο και σε αρχαιακές αναφορές που κάνουν λόγο για ύπαρξη σχολείου, λουτρού και άλλων εγκαταστάσεων στο πλαίσιο των βακουφίων.

Η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, όπως αποτυπώνεται σε παλαιές φωτογραφίες (με μεγάλα ανοίγματα, συμμετρική διάταξη και αέτωμα), ενισχύει την εκτίμηση ότι πρόκειται για επίσημο δημόσιο κτίσμα και όχι για βοηθητική κατασκευή, όπως ένα λουτρό.

Εικ. 7 Το ίδιο κτίριο και η είσοδος του Πύργου του Ρολογιού από την πίσω πλευρά, 1936. Φωτογραφία Γιώργου Βαφιαδάκη. Πηγή: ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο).

► 4.3 Το κτίριο ως απολυμαντήριο (1918)

Μία από τις σημαντικότερες φάσεις στη χρήση του κτιρίου καταγράφεται το 1918, κατά τη διάρκεια της επιδημίας του εξανθηματικού τύφου στην Άρτα. Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία, το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως κεντρικό απολυμαντήριο της πόλης. Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του λειτουργούσαν χώροι απολύμανσης, όπως αποφθειριατήριο, λουτρά και χώροι αλλαγής ρουχισμού. Η χρήση αυτή αποτυπώνεται και σε φωτογραφικό υλικό της εποχής, το οποίο αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο για τη μορφή και τη λειτουργία του κτιρίου, (Εικ. 5).

Η μετατροπή ενός πιθανώς οθωμανικού εκπαιδευτικού κτιρίου σε απολυμαντήριο καταδεικνύει την προσαρμογή του αστικού χώρου στις ανάγκες της δημόσιας υγείας και στις συνθήκες κρίσης που αντιμετώπιζε η πόλη στις αρχές του 20ού αιώνα.

► 4.4 Μεταγενέστερες χρήσεις και μεταβολές

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, το κτίριο φαίνεται να αλλάζει εκ νέου χρήση. Από φωτογραφικά τεκμήρια των αρχών του 20ού αιώνα προκύπτει ότι πιθανόν λειτούργησε ως σχολαρχείο, γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχιση της εκπαιδευτικής λειτουργίας του χώρου, έστω και σε διαφορετικό πλαίσιο. Επιπλέον, για κάποια χρονική περίοδο χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την εγκατάσταση της Ηλεκτρικής Εταιρείας της πόλης, (Εικ. 6 & 8).

Παράλληλα, διαπιστώνονται και μορφολογικές αλλαγές στο ίδιο το κτίριο, όπως η τροποποίηση της στέγης και η απώλεια του αετώματος, γεγονός που αντανακλά είτε επισκευές είτε προσαρμογές στις νέες χρήσεις.

► 4.5 Η καταστροφή και η εξαφάνιση του κτιρίου

Στα μέσα του 20ού αιώνα, το κτίριο παύει να υφίσταται ως λειτουργική κατασκευή. Φωτογραφίες της δεκαετίας του 1940 το απεικονίζουν ήδη σε ερειπιώδη κατάσταση, ενώ σε μεταγενέστερες εικόνες της δεκαετίας του 1960 διακρίνονται μόνο τα υπολείμματά του, (Εικ. 3 & 15)

Σήμερα, δεν διασώζεται κανένα ορατό ίχνος του, γεγονός που καθιστά τη μελέτη των φωτογραφικών και αρχειακών πηγών απαραίτητη για την ανασύνθεση της ιστορίας του.

Συνολικά, το κτίριο της Πλατείας του Ρολογιού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαχρονικής μεταβολής των αστικών χρήσεων. Από

πιθανό οθωμανικό εκπαιδευτικό ίδρυμα σε απολυμαντήριο και στη συνέχεια σε σχολικό χώρο και εργοτάξιο και τελικά σε ερείπιο, αποτυπώνει με σαφήνεια τις αλλαγές που γνώρισε η Άρτα από την οθωμανική περίοδο έως τον 20ό αιώνα. Η πορεία του ενισχύει την άποψη ότι ο αστικός χώρος δεν παραμένει στατικός, αλλά επαναπροσδιορίζεται διαρκώς ανάλογα με τις ανάγκες και τις συνθήκες κάθε εποχής.

Εικ. 8 Το ίδιο κτίριο δίπλα στον Πύργο του Ρολογιού, περ. 1930, όταν χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση της Ηλεκτρικής Εταιρείας Άρτης. Πηγή: Λεύκωμα «Πρόταση», Άρτα, 1999.

❖ 5. Το μαυσωλείο του 1899 και η αναδιαμόρφωση του χώρου

Μία από τις πλέον ενδεικτικές μαρτυρίες για τις μεταβολές που γνώρισε η περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού στα τέλη του 19ου αιώνα προέρχεται από διπλωματικό έγγραφο του 1899. Πρόκειται για ρηματική διακοίνωση της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, με ημερομηνία 2 Δεκεμβρίου 1899, η οποία απευθύνεται προς το Βασιλικό Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας.

Στο έγγραφο καταγράφεται επίσημη διαμαρτυρία της οθωμανικής πλευράς για την μερική κατεδάφιση ενός μαυσωλείου που βρισκόταν απέναντι από το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ στην Άρτα, μέσα στον χώρο μουσουλμανικού νεκροταφείου.

Η ενέργεια αυτή αποδίδεται στον τότε δήμαρχο της πόλης, Αντώνη Γαρουφαλιά.

Η μετάφραση του εγγράφου

Αυτοκρατορική Οθωμανική Πρεσβεία

Αρ. Πρωτ. 2114

Αρ. Φακ. 58

Ρηματική Διακοίνωση

Το μανσωλείο που βρίσκεται απέναντι από το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ στην Άρτα κατεδαφίστηκε πρόσφατα σε μεγάλο βαθμό, κατόπιν διαταγής του κυρίου Α. Γαρουφαλιά, νέου δημάρχου της πόλης αυτής.

Προκύπτει από τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν ότι ο κύριος αυτός επιθυμούσε να καταστήσει αξιοποιήσιμες ορισμένες εκτάσεις για πολιτικούς σκοπούς. Μόλις ανέλαβε τη δημαρχία, φαίνεται ότι εντυπωσιάστηκε από την κατάληψη του χώρου του μουσουλμανικού νεκροταφείου, του οποίου ο θρησκευτικός χαρακτήρας θα έπρεπε να του εμπνέει σεβασμό.

Η Αυτοκρατορική Πρεσβεία θεωρεί καθήκον της να φέρει σε γνώση του Βασιλικού Υπουργείου των Εξωτερικών αυτή τη νέα πράξη βίας εκ μέρους του κυρίου Α. Γαρουφαλιά, πεπεισμένη ότι η Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας του Βασιλέως δεν θα ανεχθεί παρόμοιες ενέργειες και ότι το τμήμα του εν λόγω μανσωλείου που έχει ήδη κατεδαφιστεί θα αποκατασταθεί στην αρχική του κατάσταση.

Ο Ριφάτ Μπέης εκμεταλλεύεται την ευκαιρία αυτή για να ανανεώσει προς τον κύριο Ρωμανό τη διαβεβαίωση της υψηλής του εκτίμησης.

Αθήνα, 2 Δεκεμβρίου 1899

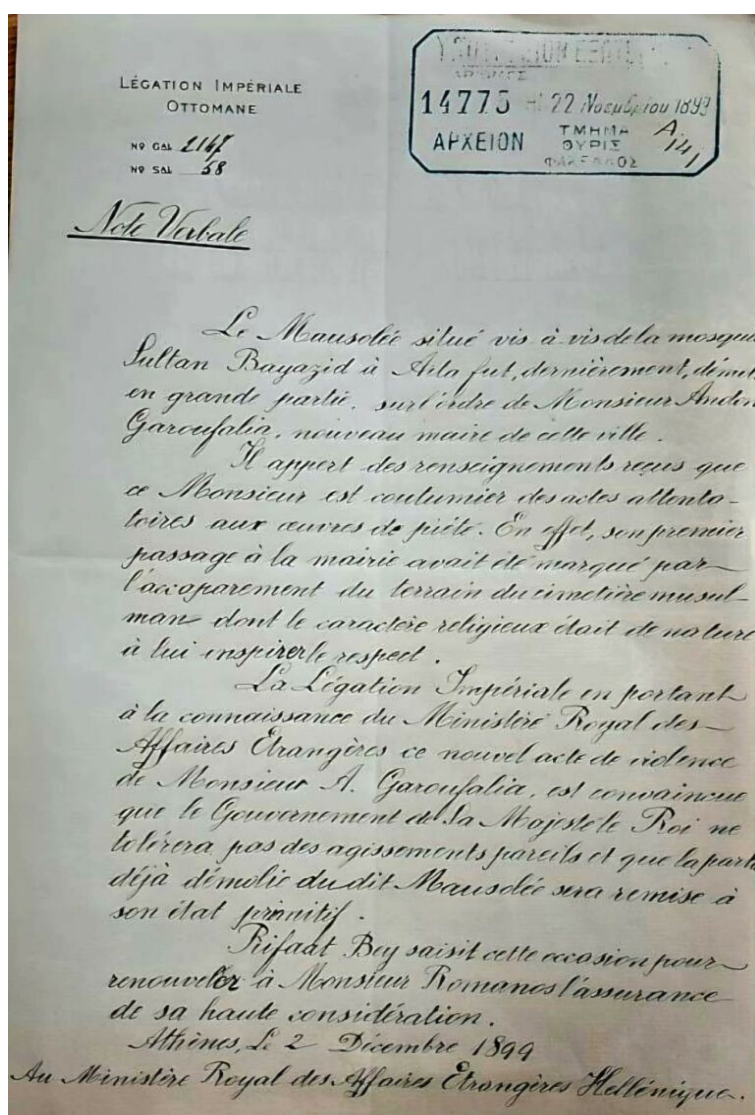
Προς το Βασιλικό Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας

►5.1 Τι αποκαλύπτει το έγγραφο

Το έγγραφο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς επιβεβαιώνει ότι στα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχε στην Άρτα μανσωλείο ή ταφικό μνημείο οθωμανικής περιόδου απέναντι από το τέμενος Βαγιαζήτ, το οποίο βρισκόταν μέσα στον χώρο μουσουλμανικού νεκροταφείου.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η Οθωμανική Πρεσβεία χαρακτηρίζει την κατεδάφιση του μνημείου ως «πράξη βίας». Η διατύπωση αυτή ανήκει στο τυπικό λεξιλόγιο της διπλωματικής γλώσσας της εποχής και χρησιμοποιείται συχνά για να υποδηλώσει μια αυθαίρετη ενέργεια εις βάρος ενός θρησκευτικού μνημείου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι η διακοίνωση κατονομάζει ρητά τον δήμαρχο της πόλης, κάτι που δεν είναι πάντοτε συνηθισμένο σε τέτοιου είδους διπλωματικά έγγραφα, όπου συνήθως γίνεται γενικότερη αναφορά στις «τοπικές αρχές». Η επιλογή αυτή δείχνει ότι η οθωμανική πλευρά θεωρούσε την ενέργεια αποτέλεσμα συγκεκριμένης απόφασης της δημοτικής διοίκησης.

Εικ. 9 Ρηματική διακοίνωση της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Πρεσβείας προς το Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας (2 Δεκεμβρίου 1899), σχετικά με την κατεδάφιση μανσωλείου απέναντι από το τέμενος Βαγιαζήτ στην Άρτα. Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι το έγγραφο συντάσσεται το 1899, δηλαδή σχεδόν δύο δεκαετίες μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος το 1881. Το γεγονός ότι η Οθωμανική Πρεσβεία παρεμβαίνει για

την τύχη ενός μουσουλμανικού θρησκευτικού μνημείου δείχνει ότι ζητήματα αυτού του είδους εξακολουθούσαν να έχουν διπλωματική σημασία εκείνη την περίοδο.

► 5.2 Τι εννοεί το έγγραφο με τον όρο «μαυσωλείο»

Η χρήση της λέξης «μαυσωλείο» στο γαλλικό κείμενο (mausolée) δεν σημαίνει απαραίτητα ένα μεγάλο μνημειακό τάφο όπως τον αντιλαμβανόμαστε σήμερα.

Ο όρος «μαυσωλείο» που χρησιμοποιείται στο έγγραφο αντιστοιχεί στον οθωμανικό όρο türbe, δηλαδή ένα ταφικό κτίσμα που ανεγειρόταν πάνω από τον τάφο σημαντικών προσώπων, όπως αξιωματούχων, στρατιωτικών διοικητών ή θρησκευτικών προσωπικοτήτων.

Εικ. 10 Η περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού, 27 Μαρτίου 1947, με εμφανή τα ερείπια του κτιρίου. Στα δεξιά διακρίνεται η καπναποθήκη, όπου κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής φυλακίστηκαν οι Εβραίοι της Αρτας πριν τον εκτοπισμό τους. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Λεύκωμα «Πρόταση», Αρτα, 1999.

Τα türbe αποτελούσαν χαρακτηριστικό στοιχείο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και εντάσσονταν συνήθως σε ευρύτερα θρησκευτικά συγκροτήματα. Ήταν κατά κανόνα λιθόκτιστα, με τετράγωνη ή οκταγωνική κάτοψη, θολωτή ή καμαροσκέπαστη στέγη και ανοίγματα με

καμάρες, ενώ στο εσωτερικό τους βρισκόταν ο τάφος του προσώπου στο οποίο ήταν αφιερωμένα.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου μνημείου στην Άρτα αποτελεί το μαυσωλείο του Φαΐκ Πασά στην περιοχή του Ιμαρέτ, το οποίο, αν και δεν σχετίζεται άμεσα με το μνημείο του 1899, παρέχει μια σαφή εικόνα της μορφής και της λειτουργίας των türbe στον οθωμανικό αστικό χώρο.

Στις οθωμανικές πόλεις, οι χώροι ταφής βρίσκονταν συνήθως κοντά σε τεμένη ή άλλα θρησκευτικά συγκροτήματα. Στην περίπτωση της Άρτας, οι πηγές μαρτυρούν την ύπαρξη μουσουλμανικών νεκροταφείων τόσο στο εσωτερικό του κάστρου όσο και στην περιοχή του τεμένου Βαγιαζήτ.

Η παρουσία του μαυσωλείου που αναφέρεται στο έγγραφο του 1899, σε άμεση γειτνίαση με το τέμενος, εντάσσεται σε αυτή τη χωροταξική λογική και επιβεβαιώνει ότι η περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού δεν αποτελούσε μόνο χώρο εμπορικής και κοινωνικής δραστηριότητας, αλλά και τόπο ταφής.

► 5.3 Ο δήμαρχος Αντώνης Γαρουφαλιάς

Ο Αντώνης Γαρουφαλιάς (1867–1939) ήταν ο τέταρτος δήμαρχος της Άρτας μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος. Σπούδασε νομικά και εργάστηκε ως δικηγόρος, αρχικά στην Αθήνα και στη συνέχεια στην Άρτα.

Εξελέγη δήμαρχος το 1899, σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη για την πόλη, καθώς τα οικονομικά μέσα ήταν περιορισμένα και συχνά εμφανίζονταν επιδημίες όπως η χολέρα και η ευλογιά.

Κατά τη διάρκεια της δημαρχίας του πραγματοποιήθηκαν ορισμένες παρεμβάσεις στον αστικό χώρο της Άρτας. Μεταξύ άλλων διαμορφώθηκαν τρεις πλατείες της πόλης: η πλατεία Σκουφά, η πλατεία Μονοπλιού και η πλατεία Ρολογιού. Μετά τη δημαρχιακή του θητεία εκλέχθηκε τρεις φορές βουλευτής και πέθανε το 1939.

► 5.4 Η κατεδάφιση ως ένδειξη αστικού μετασχηματισμού

Η καταστροφή του μαυσωλείου δεν μπορεί να εξεταστεί απομονωμένα. Εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο μετασχηματισμού της Άρτας μετά την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος το 1881. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται αναδιαμόρφωση του αστικού χώρου, με νέες χαράξεις δρόμων, δημιουργία πλατειών και αξιοποίηση εκτάσεων που προηγουμένως ανήκαν σε οθωμανικά θρησκευτικά συγκροτήματα.

Η απομάκρυνση ενός ταφικού μνημείου από τον συγκεκριμένο χώρο υποδηλώνει μια αλλαγή στη λειτουργία και στη σημασία του. Ο χώρος παύει να λειτουργεί ως μέρος ενός θρησκευτικού τοπίου και εντάσσεται πλέον σε ένα νέο αστικό περιβάλλον, προσαρμοσμένο στις ανάγκες της νεότερης πόλης.

► 5.5 Χωροταξικές παρατηρήσεις

Το έγγραφο τοποθετεί το μαυσωλείο απέναντι από το τέμενος Βαγιαζήτ, σε χώρο μουσουλμανικού νεκροταφείου. Αν ληφθεί υπόψη η ήδη διαμορφωμένη κατάσταση της περιοχής – με την παρουσία του ρολογιού, του χανιού, του λουτρού και άλλων κτισμάτων – είναι πιθανό το νεκροταφείο να καταλάμβανε τον ανοιχτό χώρο που αργότερα διαμορφώθηκε σε πλατεία.

Εικ. 11 Αναμνηστική φωτογραφία των μαθητριών του Γυμνασίου Θηλέων Αρτης, στα μέσα της δεκαετίας του 1940, με τους καθηγητές τους, μπροστά στον επιβλητικό πύργο του Ρολογιού και το Κάστρο. (Συλλογή Σοφίας Εξάρχου)

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στον ίδιο χώρο, κατά τον 20ό αιώνα, ανεγέρθηκε το 2ο Δημοτικό Σχολείο Αρτης, γεγονός που υποδηλώνει τη ριζική αλλαγή της χρήσης του.

Συνολικά, το επεισόδιο της κατεδάφισης του μαυσωλείου του 1899 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης από την οθωμανική στη νεότερη αστική πραγματικότητα. Μέσα από αυτό διακρίνεται όχι μόνο η αλλαγή των χρήσεων του χώρου, αλλά και η μεταβολή των αντιλήψεων σχετικά με τη διαχείριση της μνήμης και των μνημείων στην πόλη. Το επεισόδιο αυτό δεν αποτελεί μεμονωμένο γεγονός, αλλά εντάσσεται στη διαδικασία μετασχηματισμού της Πλατείας του Ρολογιού από έναν οθωμανικό θρησκευτικό και ταφικό χώρο σε έναν νέο αστικό πυρήνα της νεότερης πόλης.

❖ 6. Οι νεότερες χρήσεις του χώρου: από τη δημόσια λειτουργία στην καθημερινή ζωή

Κατά τον 20ό αιώνα, η περιοχή της Πλατείας του Ρολογιού υφίσταται σημαντικές μεταβολές, οι οποίες σχετίζονται τόσο με την αναδιαμόρφωση του αστικού χώρου όσο και με τις νέες ανάγκες της πόλης. Οι αλλαγές αυτές δεν οδηγούν στην εγκατάλειψη του χώρου, αλλά στον επαναπροσδιορισμό των λειτουργιών του.

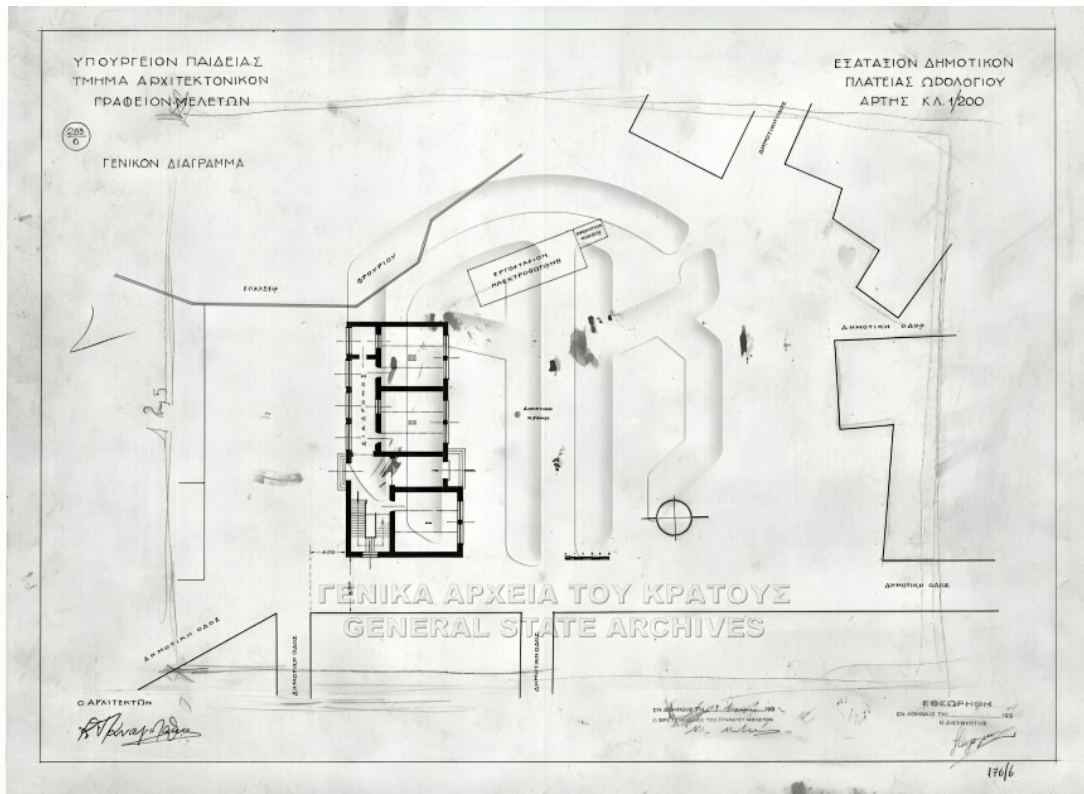

Εικ. 12 Αντάρτισες του ΕΛΑΣ στην Αρτα, 1944.
Πηγή: Συλλογή Ιωάννη Εξαρχου.

► 6.1 Η ανέγερση του 2ου Δημοτικού Σχολείου (1932)

Καθοριστικό σημείο στην εξέλιξη της περιοχής αποτελεί η ανέγερση του 2ου Δημοτικού Σχολείου Αρτης το 1932, σε χώρο που μέχρι τότε συγκέντρωνε παλαιότερες οθωμανικές και μεταγενέστερες χρήσεις. Το σχολείο οικοδομείται δίπλα στο Κάστρο και σε άμεση σχέση με τον Πύργο του Ρολογιού, ενσωματώνοντας τον χώρο στον νέο αστικό σχεδιασμό της πόλης.

Από αρχιτεκτονικά σχέδια της εποχής προκύπτει ότι στην περιοχή εξακολουθούσε να βρίσκεται και το εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού, γεγονός που καταδεικνύει τον εκσυγχρονισμό της πόλης και τη συνύπαρξη παλαιών και νέων λειτουργιών στον ίδιο χώρο.

Εικ. 13 Κάτοψη του 2ου Δημοτικού Σχολείου Αρτης, που κτίστηκε το 1932 στην Πλατεία Ρολογιού, δίπλα στις επάλξεις του φρουρίου. Αρχιτέκτονας ήταν ο Κ. Παναγιωτάκος. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι μέχρι τότε το Εργοστάσιον Ηλεκτροφωτισμού βρισκόταν ακόμη δίπλα στο ρολόι, όπως φαίνεται και στην κάτοψη. (Πηγή : <http://arxeiomnimon.gak.gr/>)

Η ανέγερση του σχολείου σηματοδοτεί τη μετάβαση από έναν χώρο με έντονα θρησκευτικά και εμπορικά χαρακτηριστικά σε έναν χώρο δημόσιας εκπαίδευσης, ενταγμένο πλέον στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.

► 6.2 Η περίοδος της Κατοχής

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής (1941–1944), η περιοχή αποκτά μια νέα, δραματική διάσταση. Σε κτίριο που βρισκόταν δίπλα στον Πύργο του Ρολογιού, και συγκεκριμένα στο κτίριο που λειτουργούσε σαν αποθήκη των καπνών της περιοχής, συγκεντρώθηκαν οι Εβραίοι της Άρτας πριν τη μεταφορά τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία.

Το γεγονός αυτό εντάσσει τον χώρο της Πλατείας του Ρολογιού στη μνήμη της Κατοχής και της εξόντωσης της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, προσδίδοντάς του μια επιπλέον ιστορική διάσταση, πέρα από τις προγενέστερες λειτουργίες του.

► 6.3 Καφενεία και κοινωνική ζωή

Παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, η περιοχή συνεχίζει να αποτελεί χώρο κοινωνικής συνάθροισης. Στην Πλατεία του Ρολογιού λειτουργούν καφενεία, τα οποία αποτελούν βασικά σημεία της καθημερινής ζωής των κατοίκων.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο καφενείο του Κυρίτση, το οποίο λειτούργησε έως το 1958 και ήταν γνωστό ως στέκι των λεγόμενων «μπαντήδων». Η ύπαρξη τέτοιων χώρων αναδεικνύει τη συνέχεια της κοινωνικής λειτουργίας της πλατείας, παρά τις αλλαγές που είχαν προηγηθεί.

► 6.4 Χάνια και εμπορική δραστηριότητα

Η εμπορική διάσταση του χώρου διατηρείται και κατά τον 20ό αιώνα, μέσω της λειτουργίας χανιών. Στην περιοχή ανάμεσα στο ρολόι και το κάστρο υπήρχε παλαιό χάνι, το οποίο ανάγεται στην οθωμανική περίοδο και συνέχισε να λειτουργεί έως περίπου το 1940.

Μετά την παύση της λειτουργίας του, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ένα διάστημα ως υπαίθριος χώρος στάθμευσης ζώων, γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχιση της σύνδεσης της περιοχής με την αγροτική οικονομία και τις μεταφορές.

► 6.5 Η λαϊκή αγορά

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η λειτουργία της λαϊκής αγοράς στην Πλατεία του Ρολογιού. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, και συγκεκριμένα πριν από το 1906, η αγορά πραγματοποιούνταν στον χώρο της πλατείας, συγκεντρώνοντας προϊόντα από τα γύρω χωριά.

Η αγορά αυτή αποτελούσε βασικό στοιχείο της οικονομικής ζωής της πόλης, ενώ η μεταφορά της σε άλλες περιοχές κατά τις επόμενες δεκαετίες (Μονοπλιό, πλατεία Κιλκίς) αντανακλά τις αλλαγές στον αστικό σχεδιασμό και τη λειτουργία των δημόσιων χώρων.

Συνολικά, οι νεότερες χρήσεις της περιοχής καταδεικνύουν ότι, παρά τις ριζικές μεταβολές στη μορφή και στις λειτουργίες της, η Πλατεία του Ρολογιού διατήρησε τον χαρακτήρα της ως κεντρικού χώρου της πόλης. Από την εκπαίδευση και την κοινωνική ζωή έως τη μνήμη της Κατοχής, ο χώρος συνεχίζει να συγκεντρώνει διαφορετικές εκφάνσεις της ιστορικής εμπειρίας της Άρτας.

Εικ. 14 «Το ρολόι»,
πίνακας του Τάκη Βαφιά,
1961. Πηγή: Λεύκωμα
«Αναμνήσεις από την
παλαιά Άρτα», 2010.

Επίλογος

Η εξέταση της περιοχής της Πλατείας του Ρολογιού της Άρτας αναδεικνύει με σαφήνεια τον δυναμικό χαρακτήρα του αστικού χώρου και τη στενή του σύνδεση με τις ιστορικές εξελίξεις. Από την οθωμανική περίοδο έως τον 20ό αιώνα, ο ίδιος χώρος φιλοξένησε διαφορετικές

λειτουργίες, αντανακλώντας κάθε φορά τις ανάγκες, τις προτεραιότητες και τις αντιλήψεις της εκάστοτε κοινωνίας.

Κατά την οθωμανική περίοδο, η περιοχή συγκροτούσε ένα δομημένο αστικό σύνολο, όπου συνυπήρχαν το τέμενος, τα βακούφια, τα χάνια, τα λουτρά και τα ταφικά μνημεία. Η παρουσία του Πύργου του Ρολογιού ενίσχυε τον ρόλο του σημείου ως κέντρου οργάνωσης της καθημερινής ζωής, συνδέοντας τον χρόνο με την εμπορική και κοινωνική δραστηριότητα.

Η μετάβαση στη νεότερη εποχή συνοδεύεται από σημαντικές μεταβολές, όπως η κατεδάφιση του μανσωλείου στα τέλη του 19ου αιώνα και η αναδιαμόρφωση του χώρου με βάση τις ανάγκες του ελληνικού κράτους. Η ανέγερση του 2ου Δημοτικού Σχολείου το 1932 αποτελεί χαρακτηριστική έκφραση αυτής της νέας πραγματικότητας, σηματοδοτώντας τη μετατροπή της περιοχής σε κέντρο δημόσιας εκπαίδευσης.

Παράλληλα, η συνέχιση της λειτουργίας καφενείων, χανιών και της λαϊκής αγοράς καταδεικνύει τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής σημασίας του σημείου, ενώ τα γεγονότα της Κατοχής προσθέτουν μια ακόμη διάσταση στη μνήμη του τόπου.

Εικ. 15 Το Ρολόι και τμήμα του Κάστρου της Αρτας, δεκαετία 1960, με τα ερείπια του κτιρίου δίπλα στο ρολόι ακόμη ορατά. Σήμερα δεν διασώζεται κανένα ίχνος του.

Σήμερα, η Πλατεία του Ρολογιού δεν υφίσταται ως διακριτός δημόσιος χώρος, καθώς έχει ενσωματωθεί στο προαύλιο του 2ου Δημοτικού Σχολείου Άρτης. Ωστόσο, η ιστορική της σημασία παραμένει ζωντανή μέσα από τις πηγές, τις μαρτυρίες και τα αποσπασματικά τεκμήρια που διασώζονται.

Η μελέτη της αποδεικνύει ότι οι αστικοί χώροι δεν είναι στατικοί, αλλά μετασχηματίζονται διαρκώς, διατηρώντας ωστόσο έναν βαθμό συνέχειας ως προς τον ρόλο τους. Στην περίπτωση της Πλατείας του Ρολογιού, η περιοχή εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για την πόλη, ακόμη και αν η αρχική της μορφή έχει πλέον χαθεί.

Ωστόσο, η σημερινή απουσία της Πλατείας του Ρολογιού ως διακριτού δημόσιου χώρου θέτει και ένα ευρύτερο ζήτημα σχετικά με τη διαχείριση της ιστορικής μνήμης στον αστικό ιστό. Η ενσωμάτωσή της στο προαύλιο του 2ου Δημοτικού Σχολείου Άρτης, αν και ανταποκρίνεται σε πρακτικές ανάγκες της πόλης, είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια της ορατής συνέχειας ενός χώρου με μακρά ιστορική διαδρομή.

Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τη σημασία της προστασίας και ανάδειξης ιστορικών αστικών πυρήνων, ακόμη και όταν αυτοί έχουν μεταβάλει τη μορφή ή τη λειτουργία τους. Η περίπτωση της Πλατείας του Ρολογιού υποδηλώνει ότι η διατήρηση της μνήμης δεν εξαρτάται μόνο από τη διάσωση μεμονωμένων μνημείων, αλλά και από τη δυνατότητα κατανόησης και ανάδειξης του ευρύτερου ιστορικού χώρου στον οποίο αυτά εντάσσονται.

Η Πλατεία του Ρολογιού, αν και δεν υφίσταται πλέον ως φυσικός χώρος, εξακολουθεί να λειτουργεί ως ιστορικός τόπος μέσα από τη μνήμη και τις πηγές, επιβεβαιώνοντας ότι η σημασία των αστικών πυρήνων υπερβαίνει τη φυσική τους παρουσία.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Αυτοκρατορική Οθωμανική Πρεσβεία στην Αθήνα. (1899). Ρηματική διακοίνωση προς το Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας (2 Δεκεμβρίου 1899). Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία.

Eren, H. (επιμ.). (2017). Ottoman Waqfs in the Balkans: Waqf Deeds, Greece. IRCICA.

Δευτερογενείς πηγές – Μελέτες

Acun, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Albert Vaudremer και Κυριάκος Κυριαζίδης, «Ο Εξανθηματικός τύφος εν Ηπείρω», Αθήνα, 1919

Bostan, İ. (2013). Narda. Στο Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (τ. 32, σ. 385–387).

Brouskari, E. (2008). Ottoman Architecture in Greece. Athens: Hellenic Ministry of Culture.

Καρρά, Α. Τα άγνωστα Οθωμανικά βακούφια της Άρτας, Άρτα, 2024

Καρρά, Α. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Άρτα, Άρτα, 2024

Καρρά, Α. Το Κάστρο της Άρτας στην Οθωμανική εποχή, Άρτα, 2026

Καρρά, Α. Τα Λοιμοκαθακτήρια και οι Υγειονομικοί σταθμοί στην περιοχή της Άρτας τον 19 αιώνα", Άρτα, 2025

Konuk Halazoğlu, N. (2022). Yunanistan'da hâlâ ayakta bir Osmanlı: Narda (Arta) saat kulesi. International Humanities and Social Science Review, 6(2), 167–174.

Ψηφιακές πηγές - Άρθρα στην ιστοσελίδα doxesdespotatou.com

Καρρά, Α. (2026). «Ένα άγνωστο επεισόδιο της Άρτας: το μαυσωλείο απέναντι από το τέμενος Βαγιαζήτ (1899)».

Καρρά, Α. (2026). «Ένα οθωμανικό ταφικό μνημείο στην Άρτα».

Καρρά, Α. (2025). «Η πορεία ενός κτιρίου της Άρτας μέσα στον χρόνο».

Καρρά, Α. (2025). «Αρχιτεκτονικά σχέδια 2ου Δημοτικού Σχολείου Άρτης».

Καρρά, Α. (2023). «Τα καφενεία της Άρτας (δ' μέρος)».

Καρρά, Α. (2021). «Η ώρα της λαϊκής».

Τοπική βιβλιογραφία – Μαρτυρίες

Κουτσούμπας, Γ. (2004). Στου χρόνου τα γυρίσματα. Αθήνα.

Τσιλιγιάννης, Κ. (2013). Σεργιάνι στην παλιά Άρτα. Αθήνα.

Βαφιάς, Γ. (2011). Άρθρο στην εφημερίδα Ταχυδρόμος (16/11/2011).

Ιντζέμπελης, Ε. «ΑΡΤΑ, 1881 – 1941», Άρτα, 2010.

Copyright

© Αναστασία

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ΑΡΤΑ 15.04.2026